

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИDOI: doi.org/10.21272/shaj.2023.i40.p.12ANDRII P. HRYTSENKO, OLEKSANDRI KUROK, VIKTOR S. PROKOPCHUK
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)**ELIMINATION OF ILLITERACY IN THE 20-30S OF THE 20TH CENTURY AS A
SOCIAL AND POLITICAL PROJECT OF THE SOVIET GOVERNMENT:
PHILOSOPHICAL ASPECT**

Abstract. *This article examines the philosophical aspects of the social and political components of the campaign to eliminate adult illiteracy in the 20s-30s of the 20th century. The philosophy of actions of the Bolshevik Party to overcome mass illiteracy and increase the educational level of the population included a large-scale cultural and educational campaign in 1919-1921, which in history was called "elimination of illiteracy." With the signing of the decree of the Council of People's Commissars dated December 26, 1919 "On the elimination of illiteracy among the population of the RSFSR", and later the order of the Council of People's Commissariat of the USSR dated May 21, 1921 "On the fight against illiteracy", the organization of literacy training for the adult population became one of the most important directions in the work of the Soviet authorities.*

Education became compulsory for all citizens aged 8 to 50. The largest number of illiterates was in the national outskirts. In particular, the elimination of illiteracy in Ukrainian lands was organized by the Main Political and Educational Committee of the republic under the People's Commissariat of Education, where the All-Ukrainian Emergency Commission for Combating Illiteracy was created.

Therefore, according to the authors of the article, the philosophical aspect of the campaign to eliminate illiteracy was, first of all, of a social nature, since the illiteracy of the main mass of the population was considered by the intelligentsia as the most important problem, the solution of which was a necessary condition for the progressive development of a socialist society. The development of the economy and industry, as well as the change in the forms and methods of management, led to an increase in the need for qualified workers, specialists and literate people in general. Such workers produce more and work faster; easily accept new ideas and innovations, and demonstrate greater efficiency and responsibility.

It was in the 1920s and 1930s that the Soviet campaign to eliminate illiteracy had its own characteristics. It was not only large-scale and rapid, but it was also culturally, socially and ideologically connected to the general changes taking place in society at that time. The philosophy of combating illiteracy and low literacy was a component of the state's social policy and was aimed at raising the cultural level of the population, and became one of the priority areas of activity of the party and the Soviet government.

In the course of the campaign to eliminate illiteracy in the 1920s and 1930s, we identified several key features of the process: 1) the main goal of the campaign was to create a new type of society with the dominant position of the party bureaucracy, which led to a high level of politicization. 2) the use of forced tempos and rigid methods is caused by the style of implementation of mass projects, which involved the active participation of public organizations, militarization, the class nature of administrative tools and mass. 3) as a result of overcoming illiteracy, the first step was taken towards achieving a real level of world culture for the main mass of the population.

At the end of the 1920s, the need to solve the problem of mass illiteracy of the population of the Soviet state was realized by all party, social and public organizations. From this moment, the illiteracy of the majority of the population begins to be considered not only as a social, but also as a political, class problem. The problem of eliminating illiteracy became especially acute in connection with the beginning of forced industrialization of the country and forced collectivization of agriculture.

The country desperately needed skilled workers for industry and agriculture. And for this it was necessary to give at least a minimum of knowledge to the workers.

Thus, the fight against illiteracy gradually became a component of the cultural revolution and began to acquire a more political character. Mastering literacy has become a tool for mastering political literacy. The brainwashing of peasants and workers and, above all, of the intelligentsia took on more and more expressive forms and scales. This was manifested in the fact that enthusiastic public figures had to pass a test of political loyalty in order to spread various schools and circles of political literacy. The transformation of the fight against illiteracy into a component of the cultural revolution was supposed to lead to full state control over the process of eliminating illiteracy.

So, we believe that in the period from the 20s and 30s of the 20th century, the elimination of illiteracy among adult workers and peasants was declared the most important condition for their involvement in the construction of socialism. And thanks to this, the campaign became a kind of foundation for the further development of public education and the basis of cultural and economic progress of the builders of the socialist society. However, against the background of the general context of Bolshevik policy, this campaign was one of the parts of the revolutionary transformations of the Soviet government, which was reflected in the methods and forms of its implementation and in the main results. Eliminating illiteracy was an important priority an important task of the Soviet authorities, and not only a social issue.

Keywords: *elimination of illiteracy, education of adults, social policy, communist ideology, 20-30 years of the 20th century.*

Citation. Hrytsenko A.P., Kurok O.I., Prokopchuk V.S. Elimination of illiteracy in the 20-30s of the 20th century as a social and political project of the Soviet Government: philosophical aspect. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XL. 2023. Pp. 12-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2023.i40.p.12

ГРИЦЕНКО А.П., КУРОК О.І., ПРОКОПЧУК В.С.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ 20-30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЄКТ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглядаються філософські аспекти соціальних та політичних складників кампанії з ліквідації неписьменності дорослих у період 20-30-х років ХХ століття. Авторами зазначається, що з підписанням декрету Ради народних комісарів від 26 грудня 1919 року “Про ліквідацію безграмотності серед населення РРФСР”, а пізніше розпорядження Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 року “Про боротьбу з неписьменністю”, організація навчання грамоти дорослого населення стала одним із найважливіших напрямів у роботі радянських органів влади. Вказується, що філософська парадигма ліквідації неписьменності мала на меті не лише навчити населення читати й писати, щоб отримати грамотного працівника для розвитку економіки, а й навчити населення комуністичній ідеології. У статті кампанія ліквідації неписьменності аналізується як соціальний та політичний проєкт радянської влади.

Ключові слова: ліквідація неписьменності, лікнеп, освіта дорослих, філософія освіти, соціальна політика, комуністична пропаганда, радянська пропаганда, 20-30-ті роки ХХ століття.

Цитування. Гриценко А.П., Курок О.І., Прокопчук В.С. Ліквідація неписьменності 20-30-х років ХХ століття як соціальний та політичний проєкт радянської влади: філософський аспект // Сумський історико-архівний журнал. №XL. 2023. С.12-18. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2023.i40.p.12

В історії не тільки кожної країни, а й людства загалом, є питання, які з часом не тільки не втрачають свого значення, але навпаки, стають все більш актуальними. До таких питань, які завжди залишаються важливими, відноситься проблема освіти загалом і ліквідації неписьменності серед дорослих, зокрема. Звичайно, з часом ця проблема трансформується залежно від конкретної історичної ситуації.

Щорічно за рішенням XIV Генеральної конференції ЮНЕСКО 8 вересня відзначається міжнародний день грамотності. Боротьба з неписьменністю залишається найважливішим завданням у всьому світі. Організація Об'єднаних Націй заявляє, що грамотність є ключовою складовою формування життєво важливих навичок у дітей, молоді та дорослих, що дають можливість їм ефективно протистояти викликам, які можуть зустрітися в житті. Грамотність є найважливішим етапом базової освіти, яка є необхідним інструментом для ефективного участі в суспільному та економічному житті у XXI столітті.

Нинішній світ так само, як і раніше, стикається з проблемою низького рівня грамотності населення, хоча погляди на неї змінилися. Сьогодні головною метою є розвиток медіаграмотності людей, навчання їх аналізувати та критично оцінювати отриману інформацію. Тому, важливо сьогодні вивчати історичний досвід та уроки кампанії з ліквідації неписьменності, що відбувалася в Україні у 20-30 роках ХХ століття. Звернення до історії – не лише необхідний, а й закономірний процес.

З метою подолання масової неписьменності та підвищення освітнього рівня населення, більшовицька партія започаткувала масштабну культурно-освітню кампанію, яка в історії отримала назву “ліквідації неписьменності”. Саме у 1920-1930-х роках радянська кампанія ліквідації неписьменності мала свої особливості. Вона була не лише масштабною та швидкою, але також була культурно, соціально та ідеологічно пов'язана з загальними змінами, які відбувалися в тодішньому суспільстві. Боротьба з неписьменністю та малописьменністю не була просто складовою соціальної політики держави і заходом щодо підвищення культурного рівня населення, вона стала одним з пріоритетних напрямків діяльності партії та радянського уряду (Єпик, 2017: 81).

Метою даної статті визначено дослідження кампанії ліквідації неписьменності як соціального та політичного проекту радянського уряду.

Вивченню питання різних аспектів кампанії ліквідації неписьменності у 20-30-х роках ХХ століття присвятили свого часу вагома кількість дослідників. Новий виток досліджень розпочався зі здобуттям незалежності. Зокрема, В. Борисенко (Борисенко, 2012), А. Гриценко (Гриценко, 2022), Д. Гуцол (Криворучко, 2019), Л. Єпик (Єпик, 2017), М. Журба (Журба, 2008), В. Козир (Журба, 2008; Козир, 2014), О. Криворучко (Криворучко, 2019), О. Курок (Гриценко, 2022; Курок, 2023), В. Прокопчук (Курок, 2023), І. Телегуз (Борисенко, 2012), О. Чумаченко (Гриценко, 2022; Курок, 2023) досліджували у своїх працях питання філософії освіти, організації її системи, агітаційний та пропагандистський аспект освітньої політики Радянської держави, навчання педагогічних кадрів тощо. Проте, раніше в українській історіографії питання про філософські аспекти організації кампанії ліквідації неписьменності як соціальний та політичний проект не вивчалось.

Джерельна база дослідження складається із документів Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Сумської та інших областей 20-30-х років ХХ століття. Це переважно офіційне листування, урядові документи щодо процесу ліквідації неписьменності, що були надіслані на місця, законодавчі акти центральних та місцевих органів влади, статистичні відомості тощо.

Важливою філософською парадигмою трансформації нового суспільства у галузі народної освіти радянська влада намагалася вирішувати з перших днів існування соціалістичної країни. Державна політика в цій сфері продовжувала прогресивні

реформи, розпочаті на основі передових ідей деяких діячів у період існування Російської імперії, які, через історичні обставини, не були завершені.

Наприкінці 1920-х років необхідність розв'язання проблеми масової неграмотності населення Радянської держави усвідомлювалася всіма партійними, суспільними та громадськими організаціями. З цього моменту неписьменність більшої частини населення починає розглядатися не лише як соціальна, а й як політична, класова проблема. Особливо гостро проблема ліквідації неписьменності поставала у зв'язку з початком форсованої індустріалізації країни та примусової колективізації сільського господарства. Країна конче потребувала кваліфікованих робітників для промисловості та сільського господарства. А для цього потрібно було дати хоча б мінімум знань працюючим.

Початок кампанії ліквідації неписьменності поклав декрет Ради Народних Комісарів від 26 грудня 1919 року “Про ліквідацію безграмотності серед населення РРФСР” (в оригіналі – “О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР”). Згідно з цим документом, навчання ставало обов'язком для всіх громадян віком до 50 років. Найбільша кількість неписьменних припадала на національні околиці.

Так, в Україні ліквідація неписьменності почалася дещо пізніше, після остаточного встановлення більшовицької влади. Так, 12 червня 1921 року оприлюднено розпорядження Раднаркому УСРР “Про боротьбу з неписьменністю”, що підписали ще 21 травня. Ця постанова по суті дублювала документ, виданий в РРФСР та зобов'язувала всіх неграмотних мешканців республіки у віці від 8 до 50 років навчатися українською, російською або іншою мовою на їх вибір. Здійснення цього завдання було покладене на Головополітосвіту (Головний політико-освітній комітет республіки при Народному комісаріаті освіти), де була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія з боротьби з неписьменністю, так зване Грамчека (Журба, 2008: 33).

Додамо роз'яснень щодо термінів. Під поняттям «лікнеп» (тобто, ліквідація неписьменності) державним апаратом малася на увазі ліквідація, тобто усунення неписьменності, іншими словами, навчання елементарної грамоти дорослих, які не вмiли на той час читати, писати та рахувати взагалі. На відміну широкого розуміння слова, у системі лікнепу слово “грамотність” означало лише азбучну грамотність. Варто звернути увагу на групу населення, яку вважали грамотною під час досліджуваного періоду в Україні та в СРСР в цілому. У той час, коли загальна неписьменність у суспільстві була висока, людина, яка вмiла читати, вважалась досить освіченою. Крім того, вимога до рівня читання була дещо вищою, ніж до письмової грамотності. Таким чином, на початку ліквідації неписьменності в Україні основним критерієм грамотності було вміння читати (Козир, 2014: 97).

Неосвічених, неграмотних людей було справді багато. Зокрема, відповідно до даних перепису 1920 року лише 51,9% населення України віком від 9 до 49 років було грамотним (Криворучко, 2019: 67). Проте, цей перепис охопив лише 6 губерній, тобто це відсоткове відношення щодо всієї країни є статистично неточним.

На наш погляд, ліквідація неписьменності не була просто залученням основної маси населення до культури, адже стала неодмінною умовою забезпечення свідомої участі у господарському житті країни, загальної соціальної освіти та політичної перемоги більшовиків. Фахівці, залучені у процесі ліквідації неписьменності не тільки роз'яснювали завдання господарського та культурного будівництва та проводили бесіди на антирелігійні теми, але й поширювали знання про елементарні санітарно-побутові норми. Це стало частиною загальнодержавної політики, яка забезпечувала свідому участь громадян у розвитку нової радянської країни.

Так, філософія кампанії з ліквідації неписьменності, перш за все, була направлена на соціальний аспект, оскільки неграмотність основної маси населення розглядалася

інтелігенцією як найважливіша соціальну проблему, вирішення якої було необхідною умовою для поступального розвитку соціалістичного суспільства. Розвиток економіки та промисловості, а також зміна форм та методів господарювання, призвели до збільшення потреби у кваліфікованих робітниках, спеціалістах та загалом грамотних людях. Як відомо, грамотні робітники мають безліч переваг порівняно з неграмотними: вони більш сміливі, кмітливі, розумні, охайні та акуратні, а від так, і результативніші у своїй роботі. Такі робітники виробляють більше та працюють швидше, легко сприймають нові ідеї та інновації, і демонструють більшу працездатність та відповідальність (Гриценко, 2022: 99).

Соціальний аспект ліквідації неписьменності населення полягає в тому, що успішне проведення цієї політики спричинило своєрідний переворот у соціальному житті суспільства та формуванні нового культурно-побутового укладу. В умовах форсованої індустріалізації та колективізації вона забезпечувала промисловість та сільське господарство людьми, які вміють читати, писати та були здатні опанувати певну спеціальність. Прийнята система відкрила можливості переходу від ліквідації азбучної неписьменності та малограмотності до охоплення населення загальною початковою освітою.

Крім того, знання грамоти підвищувало соціальний та суспільний статус людини, розширювало коло її особистих та суспільних інтересів і сприяло формуванню бажання навчатися у молодого покоління. Це також надавало велику соціальну мобільність людині. Загалом, ліквідація неписьменності позитивно впливала на соціально-демографічну характеристику суспільства.

Підсумовуючи соціальні аспекти масової кампанії з ліквідації неписьменності в 1920-1930-ті роки, можна виділити кілька ключових рис процесу. По-перше, його головною метою було створення нового типу суспільства з панівним становищем партійної бюрократії, що призвело до високого рівня політизованості. По-друге, застосування форсованих темпів та жорстких методів викликано стилем реалізації масових проєктів, який передбачав активну участь громадських організацій, воєнізованість, класовий характер адміністративних інструментів та масовість. По-третє, хоча було подолано неписьменність, це був лише перший крок до досягнення реального рівня світової культури для основної маси населення.

Після захоплення влади, більшовики оголосили про створення ними нового суспільства, яке повинно було відрізнятись від попередніх на принциповому рівні. Важливою складовою цього нового суспільства була нова комуністична культура, що мала об'єднати в собі всі духовні аспекти життя. Саме тому, наприкінці 1920-х років ліквідація неписьменності отримала нове завдання – політичне. Уряд прийшов до думки, що для того, щоб донести свою програму до народу, людина має бути принаймні грамотною. Тільки після перемоги над неграмотністю можна було побудувати нову культуру, яка відповідала інтересам соціалістичного розвитку та досягти максимального контролю над народом. Тому ліквідація масової неписьменності стала одним з головних напрямів у діяльності комуністичної партії та держави до кінця 1920-х років.

Керівництвом писемність населення розглядалась головним чином як засіб для створення опори більшовицького режиму на місцях. Під гаслами про “залучення якомога ширшої громадської маси до політичного життя та управління державою” насправді приховувалась головна мета комуністичного режиму – змінити свідомість народу згідно з комуністичною ідеологією. Іншими словами, ліквідація неписьменності та малописьменності розглядалась владою як один з перших етапів політичного перевиховання громадськості (Козир, 2014: 98).

Теорія наукового комунізму була не лише об'єктом пропаганди, але й практичним посібником для соціально-економічної діяльності, що визначалася потребами

соціалістичної модернізації. У сфері культурного будівництва, включаючи безпосередньо політико-виховну та культурно-освітню роботу, було необхідно підвищити повсякденні уявлення людей на рівень осмислення фактів з позицій соціалізму. Для досягнення цієї мети було створено та розвинуто спеціальну, професійно організовану систему культурно-освітньої діяльності партією та державою. Наприклад, одним із основних завдань Народного комісаріату освіти УРСР щодо дорослого населення було політичне виховання, виховання громадян УРСР у дусі комунізму, забезпечення всебічної самоосвіти населення та залучення людей до активної участі в радянському будівництві (Борисенко, 2012: 70). Такі завдання перейшли й до розгортання кампанії ліквідації неписьменності.

Не можна заперечувати зв'язок між ідеологічними та просвітницькими завданнями кампанії з ліквідації неписьменності в Радянському Союзі. Ще з перших днів більшовицької революції боротьба з неписьменністю була визнана її ідеологами як найважливіше політичне завдання, вирішення якого було необхідним для успіху соціальних змін. Політична мета кампанії ліквідації неписьменності прослідковується вже в тому, що подолання неграмотності населення планувалося здійснювати прискореними темпами, щоб завершити її до десятої річниці Жовтневої революції – 7 жовтня 1927 року (Курок, 2023: 69).

Боротьба з неписьменністю поступово стала складовою культурної революції і почала все більше набувати політичного характеру. Ідеологічна база є необхідною для освіти, однак в СРСР ця політизація набула надмірних розмірів. Оволодіння грамотою стало інструментом для оволодіння політичною грамотністю. Промивання мозку селян і робітників та, перш за все, інтелігенції набувало все більш виразних форм і масштабів. Це проявлялося у тому, що громадські діячі – ентузіасти мусили пройти перевірку на політичну вірність, щоб займатися поширенням різних шкіл і гуртків політичної грамоти. Трансформація боротьби з неписьменністю у складову культурної революції мала призвести до повного контролю держави над процесом ліквідації неписьменності.

Ліквідація неписьменності є закономірним етапом у розвитку всіх країн та народів на певному етапі їх розвитку. Цей етап передусім обумовлений економічними потребами суспільства. Розвиток індустріалізації в будь-якій країні, як правило, є вихідним пунктом для боротьби за загальну грамотність, оскільки стає цілком зрозумілим питання про створення кваліфікованої робочої сили. Здійснення процесу ліквідації неписьменності було особливою формою народної освіти, оскільки стосувався дорослих людей. Школи грамоти, лікпункти стали новими формами народної освіти. Вони вимагали нових методичних прийомів, які почали формуватися паралельно з розвитком самого процесу ліквідації неграмотності.

За всіх негативних моментів ліквідація неписьменності у 20-30-ті роки ХХ століття все-таки мала і безперечні позитивні результати. Однак їх було досягнуто, головним чином, за рахунок народної ініціативи та громадських організацій.

Таким чином, у перші роки радянської влади ліквідація неписьменності дорослих робітників і селян була оголошена найважливішою умовою залучення їх до будівництва соціалізму. На початку 1920-х років стало очевидно, що цієї мети можна досягти лише шляхом широкого та організованого залучення громадськості до справи ліквідації неписьменності. Ліквідація неписьменності диктувалася об'єктивною необхідністю, була закономірним процесом у становленні індустріального суспільства. Але цей процес не міг бути реалізований сам собою, без нагляду, і тому керувався Радянською державою та її правлячою компартією, яка переслідувала при цьому свої політико-ідеологічні цілі.

Узагальнюючи історичний досвід радянської політики, спрямованої на ліквідацію неписьменності в період з 20-30-х років ХХ століття, дає підстави стверджувати, що філософські аспекти кампанії передбачали, перш за все, подальший розвиток народної освіти та ставали базою культурного та економічного прогресу будівничих соціалістичного

суспільства. Однак, на фоні загального контексту більшовицької політики, ця кампанія була однією з частин революційних перетворень радянської влади, що відображалося на методах та формах її проведення і на основних результатах. Ліквідація неписьменності була важливим політичним завданням радянської влади, а не лише соціальним питанням.

Література:

Борисенко, 2012 – *Борисенко В., Телегуз І.* Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 156 с.

Гриценко, 2022 – *Гриценко А., Курок О., Чумаченко О.* Заклади початкової освіти дорослого населення на Сумщині наприкінці XIX – початку XX століття // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. 2022. № 9/51. С. 94–109.

Єпик, 2017 – *Єпик Л.* Формування україномовного простору на Сумщині на початку 20-х років XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 81–84.

Журба, 2008 – *Журба М., Козир В.* Національно-громадський вимір боротьби з неписьменністю у радянській Україні: 20-ті роки XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Київ: Сталь, 2008. Вип. 4 (46). С. 33–38.

Козир, 2014 – *Козир В.* Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20-30-і рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. Запоріжжя, 2014. Випуск XXXIX. С. 97–101.

Криворучко, 2019 – *Криворучко О.І., Гуцол Д.О.* Роль і значення періодичної преси у ліквідації неписьменності серед населення УСРР в 1920-ті роки // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-пр. конф. (26 квітня 2019, Маріуполь). Маріуполь, 2019. С. 66–70.

Курок, 2023 – *Курок О., Прокопчук В., Чумаченко О.* Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та українізації в 1920-1930-х рр. на Сумщині // Консенсус. 2023 № 1. С. 64–72.

References:

Borysenko, 2012 – *Borysenko V., Telehuz I.* Natsionalna osvita i formuvannia ukrainskoi modernoi natsii u 1921–1934 rokakh: yevropeyski tendentsii ta radianski realii [National education and the formation of the modern Ukrainian nation in 1921–1934: European trends and Soviet realities]. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2012. 156 s. [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2022 – *Hrytsenko A., Kurok O., Chumachenko O.* Zaklady pochatkovoї osvity dorosloho naselennia na Sumshchyni naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia [Institutions of primary education of the adult population in Sumy Oblast at the end of the 19th – beginning of the 20th century] // Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii. 2022. № 9/51. S. 94–109. [in Ukrainian].

Yepyk, 2017 – *Yepyk L.* Formuvannia ukrainomovnoho prostoru na Sumshchyni na pochatku 20-kh rokiv XXst. [The formation of the Ukrainian-speaking space in Sumy Oblast in the early 20s of the 20th century] // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia, 2017. Vyp. 49. S. 81–84. [in Ukrainian].

Zhurba, 2008 – *Zhurba M., Kozyr V.* Natsionalno-hromadskyi vymir borotby z nepysmennistiu u radianskii Ukraini: 20-ti roky XXst. [The national and public dimension of the fight against illiteracy in Soviet Ukraine: the 20s of the 20th century] // Visnyk Akadmii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy. Kyiv: Stal, 2008. Vyp. 4 (46). S. 33–38. [in Ukrainian].

Kozyr, 2014 – *Kozyr V.* Ideolohichni vymir fenomeny liknepu v Ukraini u 20-30-i rr. XX st. [The ideological dimension of the liknep phenomenon in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century] // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu. Zaporizhzhia, 2014. Vypusk XXXIX. S. 97–101. [in Ukrainian].

Kryvoruchko, 2019 – *Kryvoruchko O.I., Hutsol D.O.* Rol i znachennia periodychnoi presy u likvidatsii nepysmennosti sered naseleennia USRR v 1920-ti roky [The role and significance of the periodical press in eliminating illiteracy among the population of the USSR in the 1920s] // Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori: zb. materialiv vseukr. nauk.-pr. konf. (26 kvitnia 2019, Mariupol). Mariupol, 2019. S. 66–70. [in Ukrainian].

Kurok, 2023 – *Kurok O., Prokopchuk V., Chumachenko O.* Ideolohichni skladnyk kampanii likvidatsii nepysmennosti ta ukrainizatsii v 1920-1930-kh rr. na Sumshchyni [The ideological component of the campaign to eliminate illiteracy and Ukrainization in the 1920s-1930s in Sumy Oblast] // Konsensus. 2023 № 1. S. 64–72. [in Ukrainian].